

Микола Прищак,

пошукач лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України,

заступник проректора з виховної роботи Вінницького національного

технічного університету

Поняття “духовність” у педагогічній думці України (друга половина ХІХ століття)

У процесі національного відродження України особливо гостро постає проблема духовності, яка стала нині своєрідним епіцентром уваги всього суспільства. Духовний розвиток особистості є пріоритетним напрямком реформування національної системи освіти, що вимагає визначення чітких методологічних засад. Це ставить на порядок денний необхідність дискурсу щодо сутності та змісту поняття “духовність”, який і відбувається сьогодні у філософській, психологічній та педагогічній думці України. Дієву допомогу у вирішенні цієї проблеми може надати вивчення історико-педагогічної спадщини України другої половини ХІХ століття.

Відміна кріпосного права в царській Росії, реформи в політичній, економічній, судовій, військовій сферах обумовили зміни в галузі освіти, оскільки впровадження машинної техніки в промисловість, торгівлю, сільське господарство, транспорт вимагали відповідного рівня спеціалістів. Реалізація реформи у сфері управління, суду, військової справи також була неможливою без збільшення кількості грамотних людей.

Результатом реформ економічного, політичного, соціального життя Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна, в 60-х роках XIX століття стала трансформація свідомості суспільства. Процеси, що відбувалися, загострили проблему переосмислення, переоцінки, визначення як сутнісних, так і змістовних аспектів людського буття.

На теренах Наддніпрянської України значний вплив на формування ціннісно-сміслових орієнтирів українців відіграли ідеї кирило-мефодіївців, особливо творчість М.І.Костомарова, П.О.Куліша, Т.Г.Шевченка. Саме ідеї автономізму, демократизму, федералізму, народолюбства, українофільства дістали продовження та розвиток у діяльності Громад другої половини XIX – початку XX століття. Просвітницька та педагогічна діяльність Громад, до складу яких у різні часи входили такі відомі представники українського народу, як В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов, М.І.Костомаров, П.О.Куліш, П.П.Чубинський та ін., відіграла визначальну роль у формуванні національної свідомості народу, розвитку української культури, послужила основою і поштовхом розвитку національної школи. Важлива роль у пошуку відповідей на питання визначення смислових аспектів людського буття та педагогічних чинників їх розгортання, актуалізації належить вітчизняним педагогам М.І.Пирогову, П.Г.Редкіну, М.О.Корфу, П.Д.Юркевичу, С.С.Гогоцькому, С.І.Миропольському, К.Д.Ушинському.

Їхні погляди на проблеми духовності аналізуються в дослідженнях Л.О.Голубничої, О.А.Горчакової, Л.О.Журенко, Л.А.Климчак, С.Л.Кузьміної,

С.А.Саяпіної, у контексті інших педагогічних проблем розглядають їх Л.Д.Березівська, Л.С.Бондар, Н.М.Гупан, Л.О.Дубровська, І.В.Зайченко, С.Т.Золотухіна, Т.А.Ільїна, О.Л.Кірдан, О.В.Михайличенко, Н.С.Побірченко, В.В.Постолатій, Т.В.Філімонова та інші.

Але історико-педагогічних досліджень, де предметом уваги стало питання генези поняття “духовність”, немає. У своїй статті ми прагнемо проаналізувати розуміння сутності духовності відомими вітчизняними педагогами другої половини ХІХ століття та педагогічні чинники розвитку й актуалізації духовності особистості.

Аналіз наукової спадщини відомих вітчизняних педагогів другої половини ХІХ століття дає підстави визначити парадигму духовності цього періоду як християнсько-релігійну. Але в той же час усе виразніше простежується тенденція “виходу” за межі суто релігійного підходу на основі дискурсу проблеми трансцендентне-технологічне (інструментальне). *Трансцендентне* – сутність, яка апріорно дається людині, те, що додається до людських сил, а не створюється ними. *Технологічне (інструментальне)* – сутність, якості людини, які можна „прищепити”, розвинути, сформувати, виховати.

Зміст поняття “духовність” визначається вченими через “онтологічність”, “телеологічність”, “синтетичність”, “аксіологічність”, хоча самі поняття вживаються не завжди. *Онтологічність* духовності визначається тим, що духовність є автономною, самодостатньою сутністю, смислом

людського буття, базовим принципом його різноманітних аспектів; *телеологічність* визначає духовність як мету розгортання, актуалізації буття саме як людського буття; *аксіологічність* сутнісними смислами людського буття як буття духовності розглядає істину, добро, красу; *синтетичність* є “результатом” діалогу, синтезом смислів – істина, добро, краса, а з іншого боку, – трансцендентних та технологічних (інструментальних) її чинників. Значну роль у визначенні сутності поняття починають відігравати *національні* аспекти генези духовності: народність, національні цінності тощо. Важливими чинниками розвитку духовності особистості педагогіка цього періоду визначає також “самотворчість” та “комунікативність” (останнє насамперед у системі комунікації “вчитель-учень”).

Розглянемо окремі аспекти проблеми детальніше.

Характерною ознакою вітчизняної педагогіки другої половини XIX століття є те, що сутність поняття “духовність” розглядалася не на основі релігійно-догматичного розуміння духовності, а через сутність буття людини.

Одним із перших серед вітчизняних педагогів на цьому заакцентував увагу М.І.Пирогов. У чому полягає ціль життя? Яке наше призначення? До чого ми покликані? Що повинні шукати? – запитував учений. Смысл людського існування, на його думку, полягає в тому, щоб “бути людиною” “істинною”, “справжньою” [1]. Пізніше про це ж скаже С.І.Миропольський: “Люди народженні для того, щоб бути людьми”, “розумними і свободними” [2, 109].

Смислові аспекти людського буття як буття духу визначає П.Д.Юркевич.

З одного боку, дух людини з його прагненням до істини, добра є метою, а з іншого, – “джерелом істини, добра і Богоподібності” [3, 141]. П.Г.Редкін у праці “Що таке виховання” (1857) також акцентував увагу на необхідності розробки теоретичних основ педагогіки, визначення цілей виховання на основі смислових аспектів буття людини. Таким смислом є, на думку педагога, “єдине ціле” (дух), який базується на божественних “ідеях краси, істини і добра” [4, 212].

Визначенню психологічних та педагогічних чинників актуалізації смислових аспектів людського буття, й на основі цього мети виховання, значну увагу приділяє К.Д.Ушинський: “... Що сказали б ви про архітектора, який, закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти... на питання, що він хоче будувати ...? ...Те саме повинні ви сказати й про вихователя, який не зуміє чітко й точно визначити вам мету своєї виховної діяльності” [5, 25]. Як вважає вчений, педагогіка має задовольнити найбільшу з потреб людства – прагнення до вдосконалення самої людської природи. Ідеал вдосконалення – “довершена людина” [5, 193], сутністю якої є “високе і святе” – дух [6, 291].

Дефініція “духовність” у цей період ще не використовується. М.І.Пирогов розкриває її зміст через поняття “внутрішньої людини”, яка виробляється і розвивається у процесі осягнення особистістю світлих, чистих, високих істин. Суголосними його поглядам є думки М.І.Миропольського.

С.С.Гогоцький аналізував духовність через ідею “вищої істини”, “вищого начала”, “вищої цілі” життя – ідею Бога, божественного світоправління,

божественного духу [7, 11; 8, 13; 9]. Ця ідея лежить в основі інших вищих начал – істини, краси і блага, які в своїй триєдності, синтезі й визначають аксіологічну сутність ідеї Бога.

Не відкидаючи смислової визначеності людини Божим духом, самої ідеї Бога, вчені зміщували акценти пошуку на проблеми духовності людини як розвитку, актуалізації людського духу. Релігійна сутність, ціль людського буття наповнюється секуляртивним змістом.

Так, М.О.Корф, будучи релігійною людиною і вважаючи необхідним включення до шкільної програми Закону Божого, боровся за те, щоб цей навчальний предмет викладався не догматично [10, 64], а релігійність С.І.Миропольського “насичена найблагороднішими, чисто світськими завданнями виховання”, освіти як дітей, та і дорослих (Л.О.Голубнича) [11, 53].

Значний вплив у визначенні педагогами сутності та змісту духовності, ролі трансцендентних та технологічних її чинників відіграла дискусія з проблем співвідношення між вихованням, середовищем та спадковістю. Найсуттєвіший вклад у формування нової парадигми духовності, на нашу думку, внесли ті, хто не абсолютизував жодного із зазначених факторів розвитку особистості.

Духовність як розвиток закладених природою сил, здібностей і нахилів, які є “особливими спрямованостями” духу, розглядає у своїх працях П.Г. Редкін [4, 212]. С.С.Гогоцький підкреслює, що духовні досконалості не є даними і готовими, а „вимагають вільної і самостійної самоосвіти” [9, 624].

Про “дух як єство”, яке виховується, може і повинно бути вихованим, говорить П.Д.Юркевич [12, 233].

У контексті проблеми природовідповідності, натуральності виховання розглядав трансцендентні аспекти духовності С.І.Миропольський. Дитина, на його погляд, – це “психологічний організм, який заключає в самому собі закони розвитку, зерно і коріння моральної й інтелектуальної освіти” [13, 3].

Як певна “ідея характеру” виступає Божественний дух у К.Д.Ушинського [14, 94], а поняття людського духу наповнюється буттєво-трансцендентною сутністю в поєднанні з екзистенційно-технологічними чинниками розвитку. Можна твердити, що саме його педагогічні ідеї започаткували процес формування “*буттєво-особистісної*” (антропологічної) парадигми духовності.

Як бачимо, не відмовляючись від релігійної парадигми, педагогіка почала поступово відходити від догматичного, фанатичного, формального, не критичного підходу до розвитку, виховання людини. У розумінні сутності духовності посилюються світсько-технологічні аспекти. Духовність, з одного боку, набуває онтологічної визначеності, стає смисловою основою життєдіяльності людини, а з іншого – метою розгортання, розвитку людської буттєвості – є телеологічною сутністю. Такі трансформації головним завданням педагогіки роблять духовний розвиток особистості, а саме поняття “духовність” – методологічною основою педагогічної науки.

Його зміст у педагогіці досліджуваного періоду має також аксіологічну сутність. Базовими тут є цінності істини, добра й краси. Визначаючи головну

ціль виховання, П.Г.Редкін патетично закликає: “Виховуйте ж, батьки, дітей ваших у душі краси, істини і добра!” [4, 216]. Відтак духовність для вченого – це поєднання саме цих божественних ідей.

Завданням педагогіки, на думку П.Д.Юркевича, є розвиток естетичного смаку, морального почуття, чіткого мислення. Почуття прекрасного, доброго й істинного, совість і мислення – це найсуттєвіші основи здоров’я та досконалості духу [15, 122-124].

Аксіологічні аспекти генези поняття “духовність” є характерними також для педагогіки С.І.Миропольського, який визначає поняття “духовність” як “служіння істині, добру і красі” [13, 36 - 38], С.С.Гогоцького, у якого істина, благо й краса є “вищими початками” [7, 11; 8, 13; 9], М.І.Пирогова та К.Д.Ушинського, які основою поняття “духовність” визначають “високе і святе” [6, 19].

Важливим аспектом ідентифікації поняття є також бачення педагогами духовності як цілісної, *синтетичної* сутності, а на основі цього й погляду на людину як цілісну сутність. Людина є єдністю тіла і духу, а тому справжня освіта повинна “розвивати всю людину для повної людяності” [16], приводити всі здібності й нахили до єдності, щоб вони гармонували, були погоджені між собою і спрямовувалися до цілі виховання, – зазначає П.Г.Редкін [4, 212]. Про “духовність” як виявлення розумного і вільного духу на основі синтезу, “зрощення вищих істин з нашим внутрішнім життям” пише С.С.Гогоцький [8, 17].

П.Д.Юркевич також виходить із розуміння цілісної сутності людини, в основі якої лежить дух як гармонійне поєднання ідей істини, краси, добра, яким відповідають такі здібності душі, як пізнання, почування, бажання та воля. Вчений розуміє духовність як цілісну, синтетичну сутність, яка й визначає досконалість нашого духу.

Важливою прикметою генези поняття “духовність” у другій половині XIX століття є поступове посилення її “*національної складової*”. Аналіз творчої спадщини вітчизняних просвітителів, педагогів дає підстави твердити про початок формування в цей період національно-релігійної парадигми духовності, а на її основі – національно-релігійної парадигми освіти.

Значна роль у формуванні національних чинників генези поняття “духовність” належить М.О.Корфу, С.І.Миропольському, П.Д.Юркевичу, К.Д.Ушинському та ін. Так, М.О.Корф відзначав, що “вивчення рідної мови складає одне із ранніх завдань початкової школи, яке далі ніколи не переривається” [17, 328], а С.І.Миропольський закликав до виховання в “істинно народному дусі”, яке сприяє розвитку в дітях почуття національної приналежності [2, 332]. П.Д.Юркевич уявляв освіту структурою, динаміку розвитку якої визначає спрямована до істинного, прекрасного, доброго – до Бога [3, 129] – морально-релігійна і творча самореалізація особистості в просторі національної культури.

Ґрунтовно питання “народності” та ролі рідної мови опрацьовує К.Д.Ушинський. На думку вченого, основи виховання та мета його різні у

кожного народу і визначаються народним характером. Народ без народності – тіло без душі. Усяка жива історична народність є найпрекраснішим створінням Божим на землі, і вихованню залишається тільки черпати з цього багатого й чистого джерела [18, 89-101].

Особливого значення у формуванні особистості педагог надає мові. Вчений вважав, що "... рідне слово є основою... розумового розвитку й скарбницею усіх знань: з нього починається всяке розуміння, через нього проходить і до нього повертається. Слово є тілом духу, і поки дух не виробиться з слова, не оволодіє ним цілком..., доти він не може посуватися і розвиватися вільно... Слово є єдиною сферою розвитку духу, й на володінні цією сферою має будуватися всяке навчання і розвиток" [18, 67].

Але особливу увагу національним чинникам генези поняття "духовність" приділяли діячі культури та освіти, які активно боролися за розбудову національної школи. Це насамперед представники "Громад": В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов, П.Г.Житецький, О.Я.Кониський, М.І.Костомаров, П.О.Куліш, М.В.Лисенко, І.С.Нечуй-Левицький, М.П.Старицький, П.П.Чубинський, Т.Г.Шевченко та ін. Головне завдання освіти, виховання вони вбачали в пробудженні національного духу, вихованні національної самосвідомості, формуванні світогляду, любові до рідного слова, до знання [19, 23].

Акцентування педагогами, просвітниками уваги на національних чинниках генези духовності започаткувало процес формування "*національної*" парадигми духовності.

Прикметно, що педагоги не тільки досліджують смислові, онтологічні виміри генези поняття “духовність”, а й аналізують чинники розвитку духовності, зокрема педагогічні. Вони намагаються знайти “механізми” актуалізації смислових аспектів буття людини насамперед на особистісному рівні. Найбільш значущими для розвитку духовності особистості педагогічна думка України другої половини ХІХ століття вважає “самотворчість” особистості та *комунікативні* чинники в системі “вчитель-учень”.

Так, для П.Д.Юркевича, виховання духу і формування вільної людини нероздільні. Учений незмінно підкреслює: “Де дух, там і свобода” [12, 34], а “всьяке виховання є самовихованням” [12, 1]. А С.С.Гогоцький умовою духовності, “або виявлення розумного і вільного духу”, визначає “свободу і самостійну освіту” [9, 624]. У пробудженні всіх сил людини до самодіяльності вбачали головну мету педагогіки М.О.Корф, М.І.Пирогов, П.Г.Редкін.

Через категорії “праця” та “свобода” розглядає проблему самодіяльності, самотворчості як важливих чинників генези духовності К.Д.Ушинський [5, 462].

В основі комунікативності як фактора актуалізації духовності лежить діалог “вихователь-вихованець”, “вчитель-учень”, “людина-природа”, “людина-суспільство”, “людина-книга”, “людина-мистецтво” тощо. Незважаючи на те, що поняття “комунікативність” не використовується, воно є важливим аспектом як педагогічної теорії і практики, так і розуміння генези поняття “духовність”. Особливо значна комунікативна роль у розвитку

особистості надавалася вчителю й вихователю як духовним наставникам, “вплив” яких є передумовою духовного розвитку особистості.

Педагогіка прагне задовольнити вищі моральні і взагалі духовні потреби людини, а це, на думку К.Д.Ушинського, – мистецтво вчителя, вихователя [5, 192], тому що без особистого безпосереднього впливу на школяра справжнє виховання не можливе. Тільки особистість може вплинути на розвиток, визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер. Причини такого морального магнетизування закорінені в самій природі людини [20, 39].

Глибоко гуманістичною є педагогіка П.Д.Юркевича, яка визначає своїм “життєдайним началом” любов [5, 123]. Основою реалізації гуманістичного підходу до виховання особистості є, на думку вченого, комунікативний чинник. Як доводить педагог, дитині первісно притаманне “почуття людськості” – потреба спілкуватися з іншими людьми, завдяки якому отримуються внутрішні спонуки для розвитку і виховання душі [21, 225].

Проведений аналіз історичних джерел, педагогічних праць підтверджує припущення, що поняття “духовність” стало в досліджуваний період методологічною основою теоретичних пошуків. Педагогіка визнавала духовність смислом людського буття, а на основі цього – метою виховання й освіти в цілому. Основною розгляду проблеми залишається релігійна парадигма, однак вона набуває суттєво інших ознак. Поступово сутність духовного ускладнюється і не зводиться до простих визначень істин, відкритих

християнством. Поняття “дух”, “духовність” стають синтетичними. Розширюється горизонт, духовні чинники (релігійні і секулярні, трансцендентні і технологічні, свідомі і безсвідомі, соціальні, національні, культурологічні та інші) стають складниками синтезу. Характерно, що якраз у педагогічній думці другої половини XIX століття цей процес відбувається більш плідно, ніж у філософській, яка дуже повільно відмовлялася від догматично-релігійного визначення сутності духовності і яку цікавила насамперед безкомпромісна боротьба з матеріалізмом.

Трансформація генези поняття духовності призводить до початку процесу формування “буттєво-особистісної” (антропологічної) (К.Д.Ушинський) та “національної” (громадівці) парадигм духовності, що завершився на початку XX століття.

На основі проведеного дослідження можна відзначити такі важливі аспекти генези поняття “духовність” у педагогічній думці України другої половини XIX століття:

- залишаючись релігійною, парадигма духовності поступово трансформується, доповнюється секулярною сутністю та змістом, особливо на рівні екзистенційному;
- важливим аспектом трансформації релігійної парадигми став дискурс проблеми “трансцендентне-технологічне (інструментальне)”, результатом чого стає зростання технологічних (педагогічних) чинників генези духовності;

- духовність (дух) є онтологічною сутністю, смыслом людського буття, а звідси й методологічною основою парадигми освіти;
- духовність (дух) є метою виховання, освіти, основою становлення “нової людини”, “істинної людини” – є телеологічною сутністю;
- духовність (дух) людини є аксіологічною сутністю, яка визначається ідеями істини, добра і краси;
- розширюється горизонт генези духовності, вона стає поняттям багатовимірним, багатоаспектним, багатогранним, але при цьому цілісно-синтетичним; духовність є синтезом трансцендентних і технологічних чинників, триєдністю ідей – істина, добро, краса; синтезом духовних сил особистості: розумових, почуттєвих, вольових;
- у педагогічній теорії та практиці відбувається процес зростання ролі національних чинників генези поняття “духовність”;
- вияв, актуалізація духу відбувається через процес самопізнання, самовизначення, самотворчості особистості;
- базовим педагогічним чинником розвитку духовності особистості є комунікативний, особливо в системі “вчитель – учень”, “вихователь – вихованець”.

На основі цих висновків можемо говорити про таке визначення поняття “духовність” педагогікою другої половини ХІХ століття: *духовність – це процес вияву, розгортання людського духу як самовизначення, розвитку та самоактуалізації особистості на основі божественних ідей істини, добра,*

краси.

Звичайно, в одній статті ми не змогли охопити всіх аспектів досліджуваної проблеми. Детального наукового аналізу потребують питання впливу зарубіжної та російської філософії, психології, педагогіки на генезу поняття „духовність” у вітчизняній педагогіці, процесу трансформації догматично-релігійної парадигми духовності, формування у другій половині XIX століття української національної ідеї та її впливу на проблему ідентифікації поняття та змісту духовності, ролі педагогічних чинників генези поняття духовності тощо.

Література

1. *Пирогов Н.И.* Вопросы жизни // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – С. 29 – 51.
2. *Миропольский С.И.* Народная школа по идеям Коменского // Наша начальная школа. – 1873. – №2. – С. 102 – 146; № 4 – 5. С. 270 – 333; № 6. – С. 29 – 101.
3. *Кузьміна С.Л.* Філософсько-педагогічна концепція П.Д.Юркевича: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. – К., 2000. – 206 арк
4. Цит.за: *Демков М.И.* Русская педагогика в главных ее представителях. Опыт историко-педагогической хрестоматии. – М.: Б.и., 1898. – 480 с.
5. *Ушинський К.Д.* Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.4. – 518 с.
6. *Ушинський К.Д.* Педагогічні твори М.І. Пирогова // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 281 – 329.
7. *Гогоцкий С.С.* Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. – Ч.1. – К.: Б.и., 1879. – 111 с.

8. *Гогоцький С.С.* Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. – Ч.2. – К.: Б.и., 1882. – 85 с.
9. *Гогоцький С.С.* Философский лексикон. – Т.2. – К.: Типография И. и А.Давиденко, 1872. – 841 с.
10. Саяпина С.А. Проблема личности учителя в педагогическом наследии Н.А.Корфа: Дис. ... канд. пед наук: 13.00.01. – Славянск, 1998. – 144 с.
11. *Голубничая Л.А.* Принципы обучения и воспитания в педагогическом наследии С.И.Миропольского: Дис. ... канд. пед наук: 13.00.01. – Х., 2000. – 190 с.
12. Юркевич П.Д. Курс общей педагогики с приложениями. – М.: Б.и., 1869. – 404 с.
13. *Миропольский С.И.* Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе. – СПб.: Изд-во Скороходова, 1890. – 72 с.
14. *Ушинський К.Д.* Праця у психологічному та виховному значенні // Ушинський К.Д. Твори: В 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т.1. – С. 104 – 120.
15. *Юркевич П.Д.* Чтения о воспитании. – М.: Изд-во Н.Чепелевского, 1865. – 272 с.
16. *Редкин П.Г.* На чем должна основываться наука воспитания // Редкин П.Г. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1953. – С. 61 – 73.
17. *Корф Н.А.* Наши педагогические вопросы. – М.: Сотрудник школы, 1982. – 409 с.
18. *Ушинський К.Д.* Про народність у громадському вихованні // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 50 – 109.
19. *Побірченко Н.С.* Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. – К., 2001. – 39 с.
20. *Ушинський К.Д.* Три елементи школи // Ушинський К.Д. Твори: В 6 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.1. – С. 110 – 126.
21. *Юркевич П.Д.* Мир з ближніми як умова християнського співжиття // Юркевич П.Д. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – С. 222 – 229.